

SZEMPONTOK III. BÉLA HALICSI
HADJÁRATAINAK KRONOLÓGIÁJÁHOZ

III. Béla (1172—1196) oroszországi hadjáratai (1188—1190) régóta ismertek a magyar és a külföldi történetírás számára.¹ III. Béla jelentős Árpád-házi királyaink közé tartozik, de uralmáról a magyarországi kútfők alapján csak igen keveset tudhatnánk, így a határainkon kívül keletkezett forrásokra már igen korán ráirányult a történészek figyelmé. Oroszországi hadjáratainak leírása előbb német nyelvű fordításon keresztül (ld. Paulernél), majd Hodinka Antal munkássága nyomán vált ismertté.² A hadjáratokra vonatkozó részéről újabb fordítás is készült,³ azonban az évkönyvek szövegét mindegyik csak kivonatossan közli, a legszorosabban vett magyar vonatkozású eseményekre szorítkozva.

Célunk mégsem az, hogy az orosz krónika szöveggörnyezetét teljessé tegyük, ily módon keresve választ a pontosabb datálásra, hanem úgy véljük, hogy Hodinka információi az évkönyvi anyag keletkezését illetően némi korrekcióra szorulnak. Ezen túl lehetőséget látunk arra, hogy az évkönyvekre vonatkozó textológiai vizsgálatok segítségével a magyarok III. Béla-kori országi jelenlétét pontosabb időidőhatárok közé helyezzük és ezáltal az orosz-magyar kapcsolatok történetéről árnyaltabb képet kapjunk.

Napjainkra már túlhaladottá vált a korai orosz—magyar kapcsolatok olyan merev értelmezése, amely — mintegy visszavetítve a XIII. századi állapotokat — egységesen „hódító” jelzővel illette a magyar csapatok oroszországi jelenlétét a 11—12. században,⁴ illetve épp az expanzió eredménytelenségét kérte rajta számon.⁵ Ahogy legújabban a Magyarország története első kötete⁶ és a III. Béla emlékezete című kötet

¹ PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1899.² I. 329—330., II. 5—6.; HÓMAN—SZEKFI: Magyar történet. I. Bp. 1935.³ 412.; legújabban ld. erre: III. Béla emlékezete. (a továbbiakban III. Béla) szerk. KRISTÓ GYULA és MARK FERENC Bp. 1981. 20—21.; Magyarország története tíz kötetben (a továbbiakban MT 1984) I/2 Bp. 1984. 1254—1255.; MARK FERENC: Magyarország a XII. században. Magyar história. Bp. 1986. 210—213. Az orosz nyelvű szakirodalomból ld. Соловьев, С. М.: *История России с древнейших времен*. к. I. т. 2. Москва, 1959. 563—570.; 726. (351. jz); Папуто, В. Т.: *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968. 180—181.; *История Венгрии в трех томах*. I. Москва 1971. 143—144

² HODINKA ANTAL: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 289—305. Hodinka a szöveget a *Полное собрание русских летописей* (a továbbiakban: ПСРЛ) következő kiadásai alapján idézi: Moskva 1871. és 1843. Az Ipatjev-krónika kritikai kiadása ПСРЛ т. II. Москва 1962., a III. Béláról szóló rész a 659—667 oszlopokban található.

³ III. Béla 71—73.

⁴ Magyarország története I. (egyetemi tankönyv) Bp. 1965. 98.; ELEKES LAJOS: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 90—91.

⁵ DEÉR JÓZSEF: A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928. 161—162.; HÓMAN—SZEKFI im. uo.

⁶ MT 1984 1254—1255.

szerzői állást foglaltak, a magyar expanzió a Kárpátoktól észak-keletre III. Béla idejében kezdődik. Magunk is egyetértünk azzal, hogy ennek kifejeződése a „rex Galicie” cím III. Béla titulusainak sorában,⁸ amelyre korábbi példát nem találunk.

Hodinka Antal forráskiadványában a III. Béla-kori orosz hadjáratok történetét két orosz évkönyv alapján közli.⁹ Az egyik a 15. század elejéről származó Ipatyev-krónika, a másik a 16—17. század fordulóján keletkezett Gusztini kézirat. A kettő közül autentikusabbnak mindenképpen a 15. század elején másolt szöveg tekinthető, az utóbbi szerzője feltehetőleg az Ipatyev-krónikára visszamenő, vagy vele közös forrást használhatott.¹⁰ E másik szöveg rövidebb és kivonatossabb is.

Az Ipatyev-krónika összetételére vonatkozó alapmegállapítások már a Hodir kiválogatás elkészültekor is ismertek voltak, mindenekelőtt az a tény, hogy a krónika szövege alapvetően három részből áll. A „Poveszty vremennih let” néven ismeretes orosz őskrónika szövegének egyik alaptípusával (redakciójával) kezdődik, amely 1118-ig mondja el az eseményeket. A 12. századi rész, amely 1198—1199-ben keletkezhetett, az ún. kijevi évkönyv elnevezést kapta, mivel alapvetően a déli orosz területekről informál; és annak ellenére, hogy egyes területális központok (pl. Kijev, Csernyigov, Perejaszláv—Russzkij, Halics) helyi feljegyzéseire támaszkodik, még magán viseli a Kijevi Rusz egységes állam voltának szemléletét. Harmadik összetevője maga a halics—volhíniai évkönyv, ez viszont már tisztán helyi jellegű problémákkal foglalkozik. Műfaját tekintve lényegileg nem is évkönyv, hanem gesta-jellegű elbeszélés. E rész szövegének évekre tagolása egy későbbi—ezért sok tévedést okozó—másoló munkája. Az Ipatyev-krónika családjához tartozó többi évkönyv (így a Hlebnyikov- és a Pogogyin-féle másolatok) ezt az időbeli felbontást nem is tartalmazzák.¹¹

III. Béla király hadjáratáról a 12. századi kijevi évkönyvből értesülünk. Számos, a délnyugati területről szóló információval együtt az a vélemény alakult ki, hogy egy korábban létezett, de időközben elveszett halicsi évkönyvre támaszkodó feljegyzés, amely utólag került betoldásként az kijevi évkönyv szövegébe. Ilyenek pl. a halicsi eseményekről bőven szóló, pontos adatokat tartalmazó közlései az 1141, 1144—1145, 1164, 1187—1190, 1197 éveknél.¹² A halicsi informátorra történő hivatkozással, de mégis a politikatörténet szempontjából Hodinka III. Béla szereplését a 13. századi eseményekkel vonja össze.¹³ Álláspontját csak részben helyeselhetjük, ugyanis ha az információ halicsi eredete, illetve egy feltételezett korábbi halicsi évkönyv megléte indokolja a III. Bélára vonatkozó források összevonását a 13. századiakkal, akkor ezt milyen megfontolásból szűkíthetjük le csupán III. Béla korára? A szövegértelmezésben

⁷ III. Béla 20—21.; МАКК, Ф.: *К оценке венгерско—русских связей в XII в.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József ncminatae. Dissertationes Slavicae. Szeged 1984. 201—209.

⁸ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. red. СМІЧКАС, Т. Zagrabiae 1904. II. Id. a 217. és 231. sz. okleveleket.

⁹ HODINKA im. 289—305.

¹⁰ Ершов, А.: *Коли й хто написав Густинский літопис? Записи Наукового Товариства ім. Шевченка. т. 100. ч. 2. (Праці історични) Львів 1930.*

¹¹ Az évkönyvekre vonatkozó gazdag irodalomtól ld. Ляхчев, Д. С.: *Русские летописи. Москва—Ленинград 1947.* 431—433.; Насонов, А. Н.: *История русского летописания XI—начала XVIII вв. Москва 1969.* 97.; Приселков, М. Д.: *История русского летописания XI—начала XV вв. Ленинград 1940.* 44—57.

¹² A 11. jegyzetben említettekén kívül ld. még: Приселков, М. Д.: *Летописание Западной Украины и Белоруссии. Ученые записи ЛГУ, серия исторических наук. № 67 Ленинград 1941.* 5—24.; Орлов, А. С.: *О галицко—волынском летописании. Труды Отдела Древнерусской Литературы. т. У. Москва—Ленинград 1947.* 15—22.; Еремин, И. П.: *Волинская летопись 1289—90 гг. Труды Отдела Древнерусской Литературы. т. XIII. Москва—Ленинград 1957.* 113—114.

¹³ HODINKA im. 280.

— azaz a szöveg eredeti származását illetően — hasonló eset forog fenn korábbi pl. 1144. évi vagy akár 1164-ből származó tudósításoknál, az előbbinél magyar vonatkozásokat úgyszintén találunk. A halicsi információk származásának megítélését tovább bonyolítja az a körülmény, hogy az értékelés helyenként Halics-ellenes elemeket is tartalmaz — ami egy kívülálló, de ugyanakkor jól tájékozott szerzőre vall.¹⁴ Fontos lenne annak megállapítása, hogy ezek a betoldások mikor kerülhettek a 12. század végére datált kijevi évkönyv szövegébe. Magát az évkönyvet összeállító Mozes nevű szerzetes munkájának eredményeként vagy esetleg később? Elvi — és nyelvi — akadály nincs annak, hogy már a 12. század végi krónikás alkotás részei lennének ezek a halicsi kiegészítések — amint ezt az elsősorban irodalmi és nyelvi vizsgálódások sugallják,¹⁵ bár a kérdés egyértelmű meghatározásával nem kísérleteznek.

Más véleményen van Berezskov, aki az orosz évkönyvi anyag kronológiai problémáival foglalkozik. Ő a három különböző családba tartozó — azaz három különböző szövegahagyományt tükröző, és egyben a három legrégebbi keletű — évkönyv (az Ipatjev-, a Lavrentjev-féle krónika valamint az első novgorodi évkönyv) összehasonlító vizsgálata alapján jut arra a megállapításra, hogy a 12. század végén összeállított kijevi évkönyv anyagához a halicsi tudósítások utólagos kiegészítésként kerültek, mégpedig a 14. századi kompilátor keze nyomán.¹⁶ Berezskov arra lett figyelmes, hogy azonos események a három fent említett évkönyvben nem ugyanazon évszám alatt szerepelnek. Így pl. a 6695 év (1187 március — 1188 február)¹⁷ eseményein kívül az Ipatjev-krónika ugyanezen év alatt a következő, a másik két évkönyvben 6696-nál leírt, azaz 1188 március és 1189 február között történekről is tudósít. Hasonló eljárásról tanúskodik a 6698 évnél (1190 március — 1191 február) tárgyalt eseményhalmaz, de ezúttal a megelőző évben (6697-ben, azaz 1189 március — 1190 február) történekről mutat keveredést. Az ilyen módon „felszabaduló” 6696 és 6697-es évek helyére illesztette be a kompilátor a halicsi anyagot, mindkettő ugyanis teljes egészében az ott történeket taglalja.¹⁸

Problematikus az 6698-nál szereplő szövegrész, amely kronológiáját tekintve „vegyes” összetételű. Tartalmilag három egymástól független egységre bontható. Az első csoportban egy pontos datálást találunk, amely Szvjatoszláv Jurjevics turovi fejedelem halálát április 19-re mondja, erről Berezskov megállapította, hogy 1189-ben történt. A második szövegrészben olvashatunk Vlagyimir Jaroszlávics Magyarországról való meneküléséről, a német császárhoz való érkezéséről, majd a lengyel Kázmér segítségével történő hazatéréséről és uralmának megszilárdításáról. Vlagyimir új halicsi uralmának kezdeteként az Úr színeváltozásának napja (Спасов день) szerepel, ami augusztus 6-a vagy elseje lehetett. A harmadik eseménysorral szemben, amely a szöveg szerint össze—télen történt (azaz teljes bizonyossággal 1190-ben!), az első két tudósítást Berezskov egyaránt a megelőző 6697-es (1189 március — 1190 február) évre helyezi.¹⁹

¹⁴ Шахматов, А. А.: *Обозрение русских летописных сводов. Москва—Ленинград 1938. 71.*

¹⁵ ld. erre irodalmi vonatkozásban a 12. jegyzetben felsoroltakat, nyelvileg: Ларин, Б. А.: *Лекции по истории русского литературного языка (X—середины XV вв.) Москва 1975. Az évkönyvek stílusáról ld. 194—218.*

¹⁶ Бережков, И. Г.: *Хронология русского летописания. Москва 1963. 183, 185, 204—205 (a továbbiakban: BEREZSKOV)*

¹⁷ Az orosz évkönyvek időszámításának kezdőpontja 5508 illetve 5509 évvel jár jelenlegi időszámításunk előtt. A korai krónikás alkotások általában a márciusi évkezdetet követik.

¹⁸ BEREZSKOV im. 205.

¹⁹ Uo. Ezt a datálást követi már helyenként a szakirodalom is. ld. pl. WÖRN, D.: *Armillae aus dem Umkreis Friedrich Barbarossas. In: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 28 (1980) Wiesbaden 1980. 391—397. a datálásra 394—395.; Котляр, Н. Ф.: *Формирование территории и возникновение городов Галицко—Волынской Руси IX—XIII вв. Киев 1985. 87.**

Amennyiben elfogadjuk ezt az állítást, úgy a magyarok halicsi uralmát szűkebb időhatárok közé kell szorítanunk: 1188 koratavasztól²⁰ 1189 augusztusáig. E kronológiai átrendezés által feloldható az az ellentmondás, illetve igazolható az orosz krónika ez ideig tévesnek tartott adata, mely szerint a magyar udvari fogóágból megszökött Vlagyimir magától a német—római császártól kért segítséget. Barbarossa Frigyes keresztshadba indulásáról számos forrással rendelkezünk,²¹ általánosan elfogadott vélemény szerint²² Frigyes császár nyár elején tartózkodott Béla udvarában. Van olyan forrásunk is, amely azt állítja, hogy a pünkösdöt (1189-ben május 29-re esett) Magyarország határán ünnepelte: „Fridericus imperator in pentecoste generalem curiam Presburc in markia Ungariae celebrans”²³ Így 1190-ben Vlagyimir valóban csak a fiától, Henriktől kérhetett volna támogatást. Az 1189-re datálás viszont lehetővé teszi a szöveg „у царя немецкого” (a német császártól) kitételének elfogadását. Mivel a Frigyes-sel való találkozás helyét nem nevezi meg az orosz forrás, az is elképzelhető, hogy találkozásukra már a hadba indult keresztiesek táborában került sor.

E módosított datálást — úgy tűnik — más forrásból is megerősíthetjük. Mint ismeretes, a III. Béla-kori magyar jelenlét Halicsban nem került el a lengyel történetírók figyelmét sem.²⁴ Röviden informál a *Chronica Polonorum*, Kadlubek és Godysław Baszko munkája; bővebben a XVI. századi Matthias Miechovius (Miechowita) krónikája.²⁵ Ez utóbbi iránti bizalmatlanság számos pontatlanságából származik, ugyanakkor forrásinségben szenvedő korszakunk nem mondhat le közléseiről.

A bővebb szövegű Matthias Miechovius az oroszországi események megörökítésénél több forrást is használ, amint erre magában a szövegben is utalás történik (ut alia historia refert), valószínűleg rendelkezésére állhatott orosz krónikás alkotás is.²⁶ Miechovius bizonyítottan vaskos tévedései és a lengyelek oroszországi szerepét erősen túlzó szemlélete ellenére számos olyan adatot is közöl, amelyek a kijevei évkönyvvel összevetve helytállóak. Érdekes módon ezen adatok épp Vlagyimir Jaroslávicssal kapcsolatosak: leírja menekülését Magyarországra, segítségkérését Béla királytól, András herceg által való kijátszását, börtönbe kerülését, menekülését. A német császári segítség tényét „elfelejti” ugyan közölni, mintha Vlagyimir egyenesen Kázmérhoz érkezett volna magyarországi börtönéből. Ismert azonban a hadvezér neve is (Nicolaus palatinus, az orosz forrásban Miklaj), aki a lengyel sereget Halicsba vezette. Ezek az összecsengő tények megnövelik bizalmunkat a lengyel krónika datálását illetően. Egyetlen dátuma Vlagyimir újbóli halicsi uralmának kezdetére utal: „anno Christi 1187 mensis tempore circa festum assumptionis Mariae”. Az évszám téves, de a közelebbi időmeghatározás megközelítőleg azt az augusztusi időpontot adja, amit a kijevei évkönyv. Figyelembe véve továbbá, hogy a lengyel krónika szerzője azt is tudja Vlagyimirról, hogy magyarországi fogságát „prope biennium perpessus”, apja halálának dátuma pedig (ami után a menekülést kiváltó konfliktus bekövetke-

²⁰ BEREZKOV im. 204. Vlagyimir Jaroslávics Halicsból való menekülésének időpontja teljesen egyértelmű.

²¹ GOMBOS F. ALBIN: *Catalogus fontium historiae Hungariae*. Budapestini 1937. (a továbbiakban: G) I. 48., II. 897., 943., 1052., 1158—1159., 1310., III. 1759—1760.

²² МГ 1984 1254—1255., III. Béla 20—21., PAULER im. uo.

²³ G III. 1759—1760.

²⁴ G II. 1078., III. 2291.

²⁵ G II. 1602—1603.

²⁶ Горанин, Е.: *Киевская летопись XII в. в польской историографии. Вопросы истории* 1974/9 186—192.; Щабелева, Н. И.: *Древняя Русь в польской латинской историографии. Автореферат кандидатской диссертации. Москва* 1976.

zett) 1187. október 1.²⁷ Így a lengyel forrás adatát elírásnak tarthatjuk, és szintén 1189-re értelmezhetjük.

Összegzésként — úgy véljük — megállapítható, hogy az orosz források textológiai vizsgálatából levont következtetés, valamint az ezt megerősítő lengyel krónika adata elegendő érv amellet, hogy András herceg halicsi uralmának végét ne 1190-re, hanem 1189 augusztusára helyezzük. Az 1190-es dátumot az orosz évkönyv adatának mechanikus átvételén kívül semmi sem indokolja. E módosított kronológiát látszik igazolni az a tény is, hogy Béla királytól segélycsapatok nem érkeztek András herceghez a császár és a lengyel Kázmér támogatta Vlagyimir fellépése idején, amint ez várható lett volna a korábbiakhoz hasonlóan — mint pl. Rosztyiszlav Berladnyicsics-megjelenésekor. III. Béla „mulasztását” tulajdoníthatjuk annak, hogy a Magyarországon éppen ekkor, 1189 nyarán, átvonuló keresztetek figyelemmel kísérése a magyar király csapatait lekötötte, a németek és Bizánc között közvetítő szerepvállalása²⁸ pedig háttérbe szorította, másodlagossá tette a Halicsban történeteket.

²⁷ Рапов, О. М. *Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.* Москва 1977. 175.

²⁸ MAKK FERENC: III. Béla és Bizánc. Századok 1982/1. 56—57.

Марта Ф. Фонт

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ГАЛИЦКИХ ПОХОДОВ БЕЛЫ III

Автором работы ставятся под анализ походы венгерского короля Белы III (1172—1196) на галицкую землю. По традиционной датировке эти походы были осуществлены в 1188—1190 гг., они однако обозначают и начало венгерской экспансии на Галичине. Автор исходит из достижений советских исследователей по текстологическому и хронологическому анализу Ипатьевской летописи, на основе которых приходит к выводу, что поражение венгерских войск — и тем самым оставление ими Галича — надо приурочить к августу 1189 г. По мнению автора эта датировка подтверждается с одной стороны данными польских хроник, а с другой — политической обстановкой, сложившейся летом 1189 г. в самой Венгрии. В это время король Бела III был занят проходом крестоносцев через Венгрию, а потом играл посредническую роль между византийским и немецким императорами, поэтому он не мог отправить помощь в Галич своему сыну, как это сделал он раньше.

Márta F. Font

REMARQUES SUR LA CHRONOLOGIE DES CAMPAGNES DE BÉLA III EN GALICIE

C'est la chronologie des campagnes de Russie (en Galicie) de Béla III (1172—1196), roi de la Hongrie qui est examinée par l'auteur. Selon la datation traditionnelle les campagnes étaient en 1188—1190, et c'était le début de l'expansion hongroise en Galicie. L'auteur, utilisant les oeuvres chronologiques et textologiques des historiens soviétiques, souligne que la défaite des troupes hongroises et leur retraite de la Galicie était en 1189. Cette modification chronologique se vérifie par les chroniques polonaises d'une part et par l'aide d'une explication d'histoire politique d'autre part, selon laquelle en été 1189 Béla III n'était pas capable de donner une aide comme précédemment au prince André, puisque le roi était occupé des armées des croisés traversant la Hongrie.